

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2024.56.12493>

«НЕМА В СВІТІ, ЯК РОДИНА»

(Рец.: Кондратюк Олена. Родинне коло: трансформація спорідненості в українському суспільстві впродовж XIX–XX століть: монографія. Вінниця: «ТВОРИ», 2021. 348 с.)

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

кафедра етнології

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: halay_czuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

«Нема в світі, як родина» – каже українська народна приказка. Чи справді це так? І взагалі – що таке спорідненість? Чи обмежується вона кровними родичами? Що таке спорідненість від трьох родів? Як визначити ступінь спорідненості поміж родичами? Кому яке місце належить за столом? Дати відповіді на ці та низку інших посутніх питань якраз і покликана рецензована монографія відомої київської етнологині, завідувачки відділом етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) Олени Кондратюк.

Основну частину монографії складають 11 розділів. Авторка розкрила питання повноти наукового опрацювання та методики польового дослідження теми, окреслила властиве українському суспільству поняття спорідненості, докладно з'ясувала суть та висвітлила різнобічні нюанси, що стосуються кровної спорідненості, а також свояцтва, зв'язків із кумами та бабою-повитухою, побратимства і посестринства, сусідства, земляцтва тощо.

Безперечно сильною стороною монографії є широке залучення досі ще не опублікованих польових джерельних матеріалів. Здебільшого це авторські матеріали з Полісся самої О. Кондратюк у записах 2007–2019 рр., що зберігаються в архіві ДНЦЗКСТК, а також синхронні матеріали її колег-етнологів із цього ж архіву і більш давні матеріали з Архіву наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву у місті Києві.

Наукову значущість рецензованої праці увиразнює те, що крім суттєвого переліку використаних джерел та літератури вона оснащена списком умовних скорочень, іменним і предметно-тематичним покажчиками, а також проілюстрована 78-ма світлинами і 13-ма рисунками.

Варто вказати, що книга О. Кондратюк адресована не лише фахівцям-етнологам, але й широкому колу читачів, адже авторка навела низку цікавих, мабуть, для кожного, фактів.

Наприклад, рецензентові й самому цікаво було дізнатися, що згідно з наказом Священного Синоду від 31.12.1837 р. визначено, що стосунки між хрещеним батьком і хрещеною матір'ю не передбачають жодної родинної близькості, а отже не є перешкодою для укладення між ними шлюбу. При цьому причиною такого рішення стало те, що за церковними канонами для здійснення обряду хрещення потрібна не пара, а один хрещений саме тієї статі, що й дитя, а пара хрещених допускається лише для зближення церковного догмата з народними звичаями (с. 47). У книзі докладно висвітлено й інші випадки, які стосуються можливості укладення шлюбу між людьми, які перебувають між собою в тому чи іншому ступені спорідненості (с. 45–50, 89–107). Авторка при цьому порівнює церковну, народну та громадянську традиції; вказує на те, що в багатьох випадках не лише пересічні священнослужителі, але навіть єпархіальне керівництво й самі не знали, чи можна надавати право на шлюб, особливо якщо йшлося про четвертий ступінь спорідненості поміж свояками (с. 97); акцентує на покараннях за інцест залежно від ступеня спорідненості тих, хто порушив унормовані церквою та суспільством правила співжиття (с. 48–49, 104, 106 та ін.).

Не менше здатне зацікавити читача ознайомлення з традиційними архаїчними способами обрахунку ступеня кровної спорідненості, які в селах застосовують ще й донині. Йдеться про антропометричне визначення так званих «колін», для якого зазвичай використовують пальці та кисті рук, іноді – ще й голову, плечі та лікті (с. 54–63; рис. 1, 2).

Безперечно, одним із завдань О. Кондратюк, зважаючи на тему монографії, було дослідження самої термінології спорідненості. У цьому сенсі інтерес викликає як з'ясування походження відомих усім назв *батько*, *мати*, *дід*, *баба* тощо, так і змістове наповнення призабутих уже або принаймні вживаних не повсюдно термінів, як-от *вуйко* і *стрийко*, *братанич* і *сестринець*, *небіж* і *небога* (с. 64–88), *дівер* і *зовиця*, *шватер* і *шватерка* (с. 108–109) та ін.

Привертає увагу твердження авторки, що за польовими матеріалами початку ХХІ століття, зібраними як на Поліссі, так і на західноукраїнських землях, які до 1939 року перебували у складі Речі Посполитої, питання вибору пари дітям, а отже поріднення, перебувало в компетенції батьків майже до середини ХХ століття. Це твердження цілковито узгоджується і з нашими відомостями: справді, ще порівняно донедавна майнові питання при обранні пари були пріоритетними (при цьому здебільшого дотримувалися принципу «Знайся кінь з конем, а віл з волом»), а батьки далеко не завжди зважали на почуття своїх дітей, особливо коли треба було видати заміж одну з кількох доньок.

Попри інше, авторка докладно розглянула аспекти такої специфічної тематики як способи магічної протидії ранній дитячій смертності – звичаї брати «стрічених кумів» чи передавати немовля крізь вікно; дала відповідь на питання, чому за народними уявленнями, які не узгоджуються із церковними приписами, не можна «відмовлятися від хреста», тобто відмовлятися йти за кума чи куму (с. 167–176).

Орієнтовно до середини ХХ ст. особливу роль у житті майже кожної сім'ї, а відтак громади в цілому, відігравала так звана «баба» – «повитуха», «бранка», «відбірна баба», «пупорізка», «моша» та ін. І хоча на цю тематику вже маємо низку спеціалізованих етнологічних публікацій (серед яких особливої уваги заслуговує монографія відомої дослідниці родинної обрядовості українців Олени Боряк «Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним». Київ, 2009), відповідний розділ рецензованої книги О. Кондратюк (с. 203–231) інформативний і цікавий по-своєму. Авторка на живому джерельному матеріалі змалювала саму постать баби-бранки, нерідко обрамлену містичним ореолом, підкреслила її високий соціальний статус; описала стосунки між «бабою» та «онукою» і породіллею, які закріплювалися на все життя; висвітлила особливості безпосередньої родопомочі, очисного обряду «зливаю» (ритуального обмивання рук «бабі»), звичаю «бабиної каші» (ритуальної страви, яку «баба» готувала на хрестини), звичаю «нести бабі пироги» (йдеться про ритуальний обмін хлібом між породіллею та «бабою»); відзначила локальну специфіку західнополіського звичаю одягати «бабі» перед похованням два фартухи тощо.

Важливу соціонормативну роль у стосунках між людьми відігравала спільна трапеза, спільне споживання їжі: чи то щоденне або святкове у сім'ї, чи у певні дні або у зв'язку з певними подіями у родині та громаді загалом. Відповідне місце за столом визначало постійну належність людини до колективу чи статус гостя, її соціальний статус, вік, стать. Застільній тематиці, у тому числі дотриманню регламентних та етикетних норм, «чаркуванню», споживанню обрядової каші тощо О. Кондратюк присвятила останній розділ своєї монографії (с. 258–277), і судячи з усього, авторка небезпідставно розглядає його як один із найвагоміших у книзі, адже, наприклад, ритуальна трапеза як ніщо інше здатна не лише об'єднати родину, але і на якийсь час долучити до неї вже одшедших предків.

Окрім очевидних переваг (які полягають не лише у використанні чималої кількості нового польового матеріалу), рецензована книга містить і низку моментів, які, на погляд рецензента, варто було би підсилити, докладніше опрацювати для можливого наступного видання.

Зокрема замість наявної у монографії післямови, де авторка зупинилася на окремих аспектах своєї тематики, як-от тимчасова спорідненість чи соціоре-

гулятивна роль застілля, хотілося би бачити більш звиклі для наукових праць такого зразка загальні поглиблені висновки.

Перелік джерел і літератури О. Кондратюк поділила на «архівні матеріали» (що у свою чергу поділені за специфікацією архівних справ) і «публікації», – проте за такого поділу до «публікацій» увійшли як джерела, так і література, що зовсім не бажано для наукової роботи.

Для підтвердження своїх тез авторка активно використовує народну пареміологію, яка справді у багатьох випадках є доволі промовистою і зчаста характеризує явище незгірше від розгорнутої розповіді. Однак серед джерел, якими послуговувалася дослідниця, не зазначено ні добірки Матвія Симонова (Номиса), ні добірки Івана Франка. Та й загалом перелік джерел і літератури можна було би суттєво урізноманітнити, використавши, наприклад, описи повітів (принаймні найвідоміші з них – описи Сокальського, Старосамбірського і Снятинського повітів), численні публікації про терени України з етнографічного щоквартальника «Люд», праці Юрія Жатковича, Олексі Воропая, Марії Юрійчук і Віктора Ткаченка, Ігоря Гілевича та ін.

У книзі відчутно менше уваги віділено західним теренам України. Апелюючи до указів чи приписів держави або церкви певного історичного періоду, авторка звикло оперує нормами з колишніх підросійських територій і, відповідно, православної церкви, випускаючи з уваги тогочасні підавстрійські землі та греко-католицьку традицію.

Мабуть, унаслідок зазначеної щойно причини О. Кондратюк не звернула уваги на своєрідний суспільний інститут так званих «годованців», поширений у Карпатах, зокрема на Бойківщині, а також на Покутті, коли дитину віддавали «на годування» в іншу сім'ю (наприклад, бездітній сестрі чи бездітним заможним сусідам), із тим, що ті матимуть спадкоємця. Дитина в такому разі називала батьками і рідних по крові, і тих, що виховують.

Певні нюанси на Бойківщині та Гуцульщині має й раніше згаданий звичай передавати дитину крізь вікно, аби запобігти її ранній смерті: таке немовля «перекупляли» у матері. Якщо йшлося про хлопчика, то «купляла» жінка, у котрої «велися» хлопці, якщо про дівчинку – то, відповідно, жінка, у котрої велися дівчатка. Згодом, коли дитина окріпне, відбувався зворотній «перепродаж», а гроші лишали дитині або давали на церкву.

Авторка чимало уваги віділяє весільній тематиці, здебільшого концентруючись на особі молодої: йдеться про обряд покривання молодої, про її перше переступання порогу хати молодого, про випробування роботою, про взаємини зі свекрухою тощо (с. 138–153). Водночас видається, що задля гендерної справедливості варто було би торкнутися і теми «приймацтва», яку дослідниця оминула, а при глибшому опрацюванні цей соціальний інститут міг би навіть претендувати на окремий розділ книги.

Трапляються у монографії О. Кондратюк і деякі суперечливі, з погляду рецензента, моменти. Для прикладу, викликає сумнів твердження, що «домовленості, досягнуті на заручинах, були непорушними» (с. 124). Насамперед варто вказати, що пишучи про це, авторка не розмежовувала понять «сватання» і «заручини», адже далі підтвердила зазначену тезу тим аргументом, що мовляв після сватання хлопець уже міг залишатися у дівчини на ночівлю, а отже, порушити попередні домовленості вже не мав права, принаймні морального. Сватання і заручини вже у XX столітті часто суміщаються, й у такому ототожненні авторці дорікнути нічим. Водночас від респондентів доводилося чути, що і після сватання дівчину могли віддати за іншого, якщо траплялася вигідніша «партія». Головне було повернути попереднім сватачам хліб і компенсувати витрати на могорич. О. Кондратюк вказує на випадки відмови у прийнятті хліба та горілки як знаку відмови від небажаного поріднення, слушно вказуючи на ритуальну роль цих подарунків, водночас про випадки, коли їх повертали (а це було важливо навіть з огляду на вартість), у рецензованій книзі немає нічого.

Висловлені зауваження, проте, суттєво не впливають на високий науково-інформативний рівень написання рецензованої монографії, щедро наповненої живим ілюстративним матеріалом. Авторка закроїла на перший погляд суху і передбачувану тему оригінально і творчо. Вона торкнулася широкого кола питань і порушила низку важливих проблем, залишаючи водночас простір для їхнього подальшого опрацювання. Крім відомостей, які прямо стосуються питання спорідненості в українському суспільстві, свою інформацію з книги почерпнуть дослідники традиційної сімейної обрядовості, народного календаря, демонології, харчування, громадського життя та ін. Отож, залишається привітати не лише Олену Кондратюк, але й усю етнологічну спільноту з виходом ще однієї змістовної книги про народну культуру українців, адже такі події, зрештою, трапляються не так уже і часто.

Рецензія надійшла до редколегії 13.12.2022

Рецензія прийнята до друку 21.12.2022